

A TEMETKEZÉSEL KAPCSOLATOS KULTUSZOK ÉS JOGSZOKÁSOK

„A halál napja a napok fejedelme, s megítéli a többi napot, és ezen a kővön kell kipróbálni életünk minden cselekedetét.”

(Pierre Charron: *Értekezés az élet bölcsességéről*. 1601)

„Mert a szentencia lejárt,
Ha születél szenvedj halált.”

(Luby Margit szatmári fejfa gyűjtéséből)¹

„Mindenkinek csak két méter jut” – hallottam gyakran szülőföldem Öregjeitől, a szatmári egyszerű emberektől ezt a mély életbölcsességről tanúskodó szólást. Amely a maga legalább kétféle jelentést is megengedő értelmezésével, az emberi életkor végét jelentő sírgödröt, illetve a világi hívságoknak – a szinte ókeresztyéni erkölcsökkel egyező – mellékes voltát is egyszerre kívánta kifejezni. Csak mellékesen jegyezzük meg, hogy az európai középkor halállal kapcsolatos ezen felfogása általánosnak mondható. Mindezt szintén szemléletesen reprezentálják az e témában eléggé otthonosan író Francois Villon sorai is: „Hertzeg – fewld hyw mezeytelen, El futamlik azky csak eel, Syr, nem syr, halaala lezen, Mynth azkyth el sodor a’ zeel.”

Az elmúlás, napjaink elszemélytelenedett világával szemben századokon át egyúttal közösségi esemény is volt.² Ugyanígy a halottakkal kapcsolatos végtisztesség megadása. Jelen írásban csak a távolban elhunytakkal kapcsolatos szokások összegzésére vállalkozhatunk, éppen a halálra vonatkozó irodalom bősége miatt.

¹ Luby Margit: *A parasztlét rendje*. Budapest, 1935. Reprint. Budapest, Nap Kiadó, 2002, 194, míg a halállal is tréfálkozó fejfaversek gyűjteménye lásd Kissházy József: *Nevetős fejfák*. Miskolc, 1932. Facsimile Erdész Sándor, szerk. Nyíregyháza. 1988. 72.

² Pierre Arriés: *Gyermek, család, halál*. Budapest, Gondolat, 1987, 319–411. Különösen a 400 és 407.

A TÁVOLBAN ELHUNYTNAK HALÁL UTÁNI HAZASZÁLLÍTÁSA

Ez az első forma a leggyakoribb máig, éppen a halál eseményének az utóbbi évtizedekben állandósult, kórházi körülmények között való bekövetkezése miatt. A magyar régiségben a távolban elhunyt hazaszállítással kapcsolatban kétféle szokást is számon tart a néprajz tudománya.

Az egyik, a babonák szintjén is jelen lévő, s igazi tartalmát ma már nehezen értelmezhető szokás szerint a halottnak a szállítása bármennyire is érzelmileg fontos volt az elhunyt hozzátartozói számára, a mindennapi idegen emberek úgy tűnik, hogy gyakran erősen ellenezték. Különösen falusi viszonylatban – olvasható a néprajzi gyűjtésekben, sőt a népszokásokat igen alaposan ismerő Arany Jánosnál is – erősen élt az a tudat, hogy a halottnak az idegen falun való átszállítása bajt hozhat. Legalábbis a határt el fogja verni a jégeső vagy más, az egész községet érintő nem kívánt rossz fog bekövetkezni. Arany János szerint ilyenkor a nép gyakorta vasvillával is elzavarhatta a halottszállítókat, így alakulhatott ki az a szokás, hogy ilyen veszélyesebb magatartást tanúsító helyeken lehetőleg éjjel, a sötétben szállították a tetemet. Ha pedig mégis beleegyeztek, akkor K. Kovács László kutatásai szerint megtették védekező lépéseiket is. Ez azt jelentette, hogy a falu határába belépő idegen halott koporsójára szűrős ágakat, lehetőleg kőkény vagy vadrózsa szűrős ágát helyezték, s közben végig harangoztak a helységben, amíg a temetési menet átvonult. A szűrős ág másutt is szerepel a népszokásokban, mégpedig a Szent György-napi jószágkihajtás idején, amikor a kapura szegeztek ilyet, amelyen a jószágot kihajtották. Tehát egy ősrégi bajelhárító szokással állunk szemben, s amint a későbbiekben látjuk, ez még sok más szokáselemben is megőrződött a századok során.

Hogy a fentiek ellenére a hozzátartozók miért is vállalták a megboldogult elparatálásával kapcsolatos többletterhet, fáradságot, valószínűleg kétféle felfogással is magyarázható. Egyrészt a régi ember számára a halál utáni „élet” az e világnak az egyenes folytatása. Megtalálható ez már az ókori népeknél is, s itt elegendő a máig óriási régészeti anyagot felmutató egyiptomi halottkultuszra utalni. Ez egyúttal a világegyetem, illetve az élet azon keleti felfogásában is gyökerezik, hogy az egy nagy végtelen körforgás, s a keresztyénség nézetével szemben nincs eleje és vége. Halványan erre utal még keresztyén normák között is bizonyos bizánci, de már Moszkvában élő szerzetesek álláspontja, akikhez a cári kormányzat az 1490-es években fordult hiteles vélemény végett, a világvégét váró felfokozott hangulatban. A megkérdeszettek az alábbi, sokat sejtető „dodonai” választ adták: „Fiaim, senki sem tudja az évszázadok számát.”³

³Ruszlán Szkrinnyikov: *Az orosz birodalom születése*. Budapest, Maecenas, 1997, 66. és köv. oldalak

Egyébként a keresztyén felfogás szerint is a halottnak az elődeihez, a már korábban elhunyt, de az élőkkel egy nagy családi közösséget alkotó, mondhatni „karizmatikus” egységbe kell bekerülni. Még a XX. században is úgy tartotta a szatmári néphit, ahogy erről Luby Margit tudósít: „...ha az ember meghal, visszaszületik a családjába. Kérdésemre, hogy ez büntetés-e azt feleli, hogy ez jutalmazás, mert az újjászületés áldás... Azért van, hogy még az esze is úgy vált egyiknek-másiknak, mint ahogy annak járt az esze, aki benne visszaszületik.”⁴ Ezt a békés „reinkarnációt” pedig a halott tisztességes eltakarításával lehet biztosítani. Ha pedig ez nem történik meg, akkor ő bizton nem nyugszik békével, s idővel visszajárván zavarni fogja az élőket.⁵

Jól megfigyelhető az a folyamatos törekvés, nemcsak nálunk, de más népeknél is, hogy a meghaltaknak békés pihenést kell biztosítani, különben ha zavarjuk a síri álmodat, akkor a halott nem nyugodhatván visszajár, s zaklatja az élőket. Ennek elkerülésére többféle hiedelem is létezett. A legegyszerűbb, s mondhatni legtovább tartó szokás, hogy a halottak nyugvóhelyét békén kell hagyni. Népszokáskutatások, illetve más kutatások elég világosan mutatják, hogy sokáig valószínűleg e miatt hiányzott a temetői virágkultusz, ami sajnos napjainkra éppen ellenkező előjellel több helyen túlburjánzik. Bizonyított tény, hogy még a kolostori temetőkertekben is legfeljebb fákat, főként gyümölcsfákat ültettek, s kaszálták a fűvet, de egyáltalán nem virágozták a sírokat. Még a XIX. század eleji Buda környéki temetőikben is teljesen hiányzik a virágültetés szokása, s a sírok virággal díszítése akkor még csak a főváros temetőit kezdte elérni.⁶

Éppen a halott lelkének megnyugtatására tartották a halott lelki üdvösségéért néha évszázadokon át is a gyászmisék sorát, amik az elhalt bűnösök lelkének a másvilági kiengesztelődését szolgálták. Évente egy alkalmat őrzött meg a szokás, amikor a halottak lelkével és más, a középkori ember előtt rettegett szellemi lényekkel, így a boszorkányokkal is találkozni lehet, ez pedig a karácsony estéhez, illetve az akkori éjféli misékhez kapcsolódott (emlékezzünk csak a Luca székével kapcsolatos szokás-

⁴Luby M. 2002. 172.

⁵Tárkány Szűcs Ernő: A temetés jogi rendje. 115. és 37. lj. In *Hajdú-Bihar temető-művészete*. Főszerk. Szöllösi Gyula, szerk. Letényi Árpád – Tóth Endre. Debrecen, 1980.

⁶Rapaics Raymund: *A magyarság virágai*. Budapest, 1932, 36–43. különösen a 37. Uő: Figyelemre méltó bajelhárító szokásra hivatkozik a temetőikben gyakori ún. „Isten fája” egykori kolostorkerti növényvel kapcsolatban (uo. 41.): „Érdekes az Isten fájához kötött balhit – írja Kovách Aladár – mely szerint annak bátorító tulajdonsága van s a félelem ellen hathatós bűvszer. Ez már a nők és anyák titka. Mikor a fiú vagy leánygyermek az iskolai vizsgára megy, leszakítanak egy zöld ágacska és a gyermek ingén belül hordja: bátran tud felelni a vizsgán; a menyasszonynak, mikor esketőre megy, az öreg szüle egy zöld ágat ad, hogy kebelébe tegye: bátor lesz ha a szentegyházba megy és a tiszteletes meg a násznép előtt elmondja holtomiglan-holtáiglant. A nők, az öreg szülek törvénybe menéskor egy zöld vagy télen száraz ágat keblükbe dugnak, hogy a törvény előtt eszüknel maradvá, bátran tudjanak beszélni. Ezen kívül az élet bármely eseményénél, hol bátorságra van szükség, az Isten fája mindig hathatós.”

körre!), így azután a középkori, mai fogalmaink szerinti halottak napja is inkább a karácsonyi éjféli misékhez kötődött. Ezt csak segítette, hogy a temetők éppen a templomok cintermében terülvén el, önkéntelenül adódott, hogy a karácsonyi éjféli misére menők a holtak lelkéért ott, s akkor a cinteremben gyertyát gyújtsanak. Tulajdonképpen a mai november eleji halottokról való megemlékezés egészen újkori szokás, különösen az időpontot illetően, a néprajzi kutatások és az egyháztörténeti források szerint is.

A másik ezzel kapcsolatos szokás, hogy bár az ókori görögök idejétől dokumentálható a halottnak a végtisztességhez, tehát az eltemetetéshez való joga, mégis az idegen közösségben elhunytat az ottani temetkezési helyek peremén, elkülönítetten lehetett csak eltemetni. Mint ahogy az ókori való világ „élő” életében is a városokban tartózkodó idegeneket már elkülönített városrészekben engedték csak tartózkodni, tehát valamiféle korai „idegenrendészeti” felügyeletet gyakoroltak felettük, ezért valószínű, hogy halálukban is a számukra idegen közösségüknek megtűrt tagjaiként kerülhettek csak földbe.⁷

A fentiekre vonatkozóan a hazai néprajzi gyűjtések szintén megfelelően bő anyagot szolgáltatnak, így az idegenek elkülönített eltemetésére is. Sőt a hazai szokás, feltehetően más népek szokásaival együtt, még jobban manifesztálja, hogy bizonyos személyeket még halálukban is elkülönítették az eredeti közösségtől a középkori kivégzési szokások szerint. Takács Lajos eredeti anyagokat tömegével felvonultató könyvében (határjárások, határjelek stb.) behatóan foglalkozik a határok szakrális jelentésével is. Ennek keretében mutatja be, hogy a határárok, egyáltalán a határ többek között a kivégzettek eltemetésének is a helye. Ugyanakkor a kivégzetteknek a határárokba való eltemetése a maga furcsa szakralitása mellett valamiféle sajátos védelemet is eredményezett, mivel azt éppen az elhunytak ott jelen lévő, illetve bolyongó lelke miatt mindenki inkább megborzadva elkerülte, azaz a határ eme komplexitása eredményében „sikeresen védte” a falu határának mások által való megsértését. Ebből, némi túlzással talán még az az elképzelés is dedukálható lenne, hogy az élők nemcsak a lakott területükkel alkotnak valamifajta jogi és eszmei közösséget, hanem az elhunytak, tehát az elődök az élőkkel együtt sajátos szellemi közösségben lévén védelemben is részesítették az előket, területükkel együtt.⁸

Egészen más volt a helyzet az előkelők körében. Apor Péter 1736-ban írt, máig korszakosnak számító műve (*Metamorphosis Transylvaniae*) alaposan részletezi a távolban elhunyt nemesember hazaszállításának és eltemetésének rendjét. Egyáltalán a hazai arisztokrácia temetkezési szokásai sokkal jobban dokumentáltak, mint a szorosabb értelemben vett népeletben meglévő hasonló szokások. Elegendő itt Apor

⁷ Josef Klíma: *Mezopotámia*. Budapest, Gondolat, 1983, 140. és köv.; továbbá A. Leo Oppenheim: *Az ókori Mezopotámia*. Budapest, Gondolat, 1982, 111–112, 116., illetve 455. 8.1bj.

⁸ Takács Lajos: *Határjelek, határjárás*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1987, 227

Péteren túl Radvánszky Béla imponálóan gyűjtésére utalni (*Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században*), amely 74 végrendeletével, illetve harminc főúri temetési rend leírásával, vagy temetési meghívólevelével látványosan mutatja be a késő középkori magyar nemesi társadalom halotti szokásait. Ettől megrendítőbb a maga naplóként írt száraz stílusában a Rákóczi-szabadságharc idején keletkezett Wesselényi István-féle írás, a „Sanyarú világ”. Az akkor Szebenbe szorult labanc párti főurak ottani mintegy tízéves életét naponként regisztráló hatalmas munka igen szemléletes leírását adja a szintén 1700-as évek eleji erdélyi főúri temetkezéseknek.⁹

A fenti munkákból, de különösen Apor Péteréből éppen a fentiekkel ellentétes szokásról értesülünk. A legtermészetesebben ír arról, hogy: „Mikor valamely úr, házán kívül, kivált valami városon megholt, azt rendszerént harmad-negyed napján koporsóba tették”, vagy másutt „Mikor pedig idegen helyen holt meg valaki és hirtelen az koporsóra való bársony vagy matéria készen nem volt az koporsóra valami szép portai szőnyeget tettek. Az fenn megirt koporsóba tétel után az társzekér készen volt, az koporsó alá feles tövisfát tettek, hogy az test ne rázódjék”, továbbá „az testtel az háza felé indultanak és eleire hirt tévén az olyan faluknak, amely faluk az megholt ur vallásán voltak, onnét az papok és deákok majd az határszélig az test eliben jöttek, énekszóval vitték által az falun... Mikor pedig akármely falun az testet által vitték, akármely valláson volt, mindenik faluban az test eleiben harangoztak, sőt nemcsak az székben vagy vármegyében, ahol az megholt test feküdt, sőt más vármegyékben, székekben, valahol az megholtnak jószága volt, vagy csak kevés portiója is, valamig eltemették, mindennap kétszer harangoztanak.”¹⁰

Egyébként a jámbor előkelőket sem vezette más ezen halottszállításkor, mint a családi temetkezőhelyre való kerülés gondolata. Tehát halálukban az elődökkel való szellemi egyesülés kívánsága, azaz az „elhunyt elődök családjába” történő beilleszkedés. Ahogy Bocskai István, későbbi erdélyi fejedelem is egyik korai végrendeletében 1595-ben, egy moldvai hadjárata során a következőképpen írta Báthori Zsigmondnak, az akkori fejedelemnek, hogy az ő (mármint Bocskai) hadban történő halála esetén: „méltóztassék testemet kegyelemességéből kivitetni, és az Atyám, Anyám koporsójában Kis-Máriában tétetni”, vagy ugyanott később „...mivelhogy Kis-Máriáról iratom magamat, temetségemnek is helyét az én istenemtől ott kívánom, szüleim mellett...”. Hasonlóképpen írta Kendi Gáborné Révai Anna szintén 1595-ben keltezett testamentumában, hogy: „Az én szegény bűnös gyarló testemet

⁹ Apor Péter: *Metamorphosis Transsylvaniae*. In *Magyar emlékirók 16–18. század*. Budapest, Szépirodalmi, 1982, 585–695.; Radvánszky Béla: *Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században*. Budapest, 1879, 1/ffl. vol.; Wesselényi István: *Sanyarú világ. Napló 1703–1708*. 1./II. vol. Bukarest, Kriterion, 1983.

¹⁰ Apor P.1982: 659–660.

hagyom az ő Annyának az földnek gyomrába bé tétetni és temetni, Szentmártonba, Túróc vármegyébe, ahol az én édes Atyám és szüleim nyugosznak.”¹¹

Mindezen kívánságok, illetve a szokás érvényesülését messzemenően elősegítette a középkori kánoni jog által kimunkált kegyúri jog intézménye. Ez azt jelentette, hogy a templom alapító leszármazói az alapítás, a fundatio okán nemcsak kötelesegekkel rendelkeztek az egyházi intézmény folyamatos fenntartása és működtetésének anyagi biztosítása iránt, hanem mint patrónusok bizonyos tiszteleti jogokat is kaptak. Így formálhattak jogot többek között az őket megillető egyházi cselekményeknek a kegyúri templomban való elvégeztetésére. Ez jelenthette az alapítók leszármazóinak kereszteléshez, házasságkötéshez s az eltemetéshez, vagy ha a temetés máshol történt, akkor a commemoratio halotti misének, a requiemnek a megtartásához való jogát. (Még szembetűnőbb protestáns környezetben a kegyúri jogoknak ebben a formában való gyakorlása. Egyetlen példa erejéig emlékeztetnénk az utolsó erdélyi, regnans fejdelem Apaffi Mihály és felesége Almakeréken való eltemettetésére. Almakerék, az Apaffi család régi birtoka az erdélyi Szászföldön, szász falvak között feküdt. Ám a falu földesurai és kegyurai változatlanul a református Apaffiak voltak, mégis a már rég máshiten, azaz lutheránus valláson lévő szászok közé temetkeztek, mivel a templomot ezen vallásúak használták. A kegyúri joggal is még tovább megtámogatott szokások ereje felülmúlta a vallási különbségeket!¹²)

Megjegyzendő, hogy a kegyúri jog legfontosabb jogosítványai közül legtovább, egészen a legújabb korig a kegyúri templomban történő temetkezési jog gyakorlása maradt fenn. Ennek kapcsán két megjegyzés is szükségesnek látszik. Egyrészt ha az alapítóktól vagy kegyuraktól való eredeti leszármazás bizonyítható volt, akkor egészen távoli rokonok is igényelték nemzedékeken át az adott templomba való temetkezési jogot, jó példa erre Sárospatak plébániatemplomának esete is. A pataki várat és uradalmat megszerző Pálócziak természetesen ide, a város templomába temetkeztek, ahogy azt itteni sírkő maradványaik is tanúsítják. A Pálócziak kihalása, 1526 után az összes leányági rokon jogot formált az uradalomra. Közülük elsőként, feltehetően némi hatalmi nyomással a Perényiek kerültek ki győztesen, bár mint le-

¹¹ Radvánszky B. 1879. III. vol.: 154. és 169.; uo. 119. p. hasonlóan érdekes 1582-ből Wárdy Mihály végrendeletének idevonatkozó része: „Az én szegien nyomorult fertelmes bynös testemet tegyek abban az koporsóban it kysswardaba, azhol az én két bátyám fekszik.”

¹² Szádeczky Lajos: Az Apaffiak sírboltja és hamvai. *Századok*, 1909; Lukinich Imre: Apafi Mihály temetése (Rhédei Pál feljegyzésében). *Századok*, 1903. (magára Almakerék templomára vonatkozó rövid művészettörténeti összefoglalást lásd Radocsay Dénes: *Falképek a középkori Magyarországon*. Budapest, 1977, 119–121.); míg Almakerék templomának kora középkori adat előfordulására lásd Entz Géza: *Erdély építészete a 11–13. században*. Kolozsvár, 1994, 71.; míg az Apaffiak feltárt hamvai végleges nyugvóhelyének kialakítására Kolozsvárott a Farkas utcai református templomban került sor 1909-ben. Minderre lásd Entz Géza: A Farkas utcai templom. In *A kolozsvári Farkas utcai templom címerei*. Összeáll. Kovács András. Budapest–Kolozsvár, 1995, 29–30., illetve uo. Kovács András: *A Farkas utcai templom címerei*, 52–53, 88–89.

ányági rokonok jussa erősen kétséges lehetett. Ezt mutatja, hogy az 1500-as évek közepén Perényi Gáborral kihaló család után a Pálócziakkal azonos nemzetségből származó, s fiúági rokon ruszkai Dobó család, Dobó István egri hős családjának jutott az uradalom. Ám a Dobó családnak nem sokkal később bekövetkezett fiági magszakadása felélesztette a vitákat, s egy hosszú több évtizedes perből a szintén leányági Zeleméri rokonság lett nyertes. Mégpedig a Zeleméri leánnyal házasságot kötött Lorántffy Mihály kaphatta meg Miksa magyar királytól Patakot azzal, hogy a leányági rokonokat kielégíti, így jut majd az uradalom Lorántffy Zsuzsánna kezébe. Mindezt csak azért kellett jeleznünk, mivel a pataki templomban nemcsak az itt említett családok, hanem a távoli, egész leányági leszármazotti kör tagjai igényeltek és kaptak végső nyugalóhelyet, mint egy régi családi vagy nemzetségi templomban. Így kerülnek ide például, a Szatmárban birtokos brebiri Melithek a Csaholyi rokonságuk révén; vagy öreg Rákóczi Györgynek talán unokatestvére, Ibrányi Mihályné Rákóczi Sára az ő gyermekeivel együtt. Fentieket kiegészíti, hogy mindazon személyek, akik az aktuális birtokos közelebbi udvartartásához tartoztak, szintén kaptak ilyenfajta lehetőséget. Ha kiszélesítjük a vizsgálódást, akkor elmondhatjuk, hogy miképpen az élő világban, úgy a túlvilágon is együtt lehettek, azaz mai szóval „virtuális” udvartartást alkothattak Úr és familiárisa. Valószínűsíthető, hogy ezt a mintát eredetileg a királyi udvartól vehették át az ún. úri nemzetségek késői tagjai.

Az újabb kutatások úgy látják, hogy kegyúri jogot, illetve főként az ehhez fűződő tiszteleti jogok egyik legfontosabbikát, a temetkezési jogot, hivatal okán is meg lehetett szerezni. Újabban erre vezetik vissza több előkelő embernek a kolozsvári Farkas utcai templomba történő családi temetkezését. A kutatás szerint a valamikori kolozsvári főkapitányoknak, s ily módon leszármazottaiknak joguk volt Kolozsvárra temetkezni. Ezzel magyarázzák a Bánffy és Rhédei családok itteni temetkezését. (Bethlen Miklós jegyzi fel viszont önéletírásában, hogy apja Bethlen János, a korábbi kancellár úgy végrendelkezett, gyermekei legnagyobb csodálkozására, hogy őt ne Keresden, a családi temetkezőhelyen, hanem Székelyföldön Marosvásárhely vártemplomában helyezték örök nyugalomra. Meglehet, hogy az egykori kancellár valamelyik székely tisztségével volt összefüggésben az ily módon támasztott igény.)

Másrészt fontos azt is jelezni, hogy adott esetben még hosszú jogi vitáktól sem riadtak vissza sem a közeli, sem a távoli leszármazók jogaik érvényesítésétől. Így van adatunk arra, hogy az 1602 szeptemberében elhunyt Dobó Ferencnek még a holttestét sem engedték be a várba a Királyi Kamara által kivezényelt katonák, akik megszállták a pataki uradalmat. A leányági rokonság tiltakozásra, valamint a váradi püspök közbenjárására csak fél év múlva kerülhetett sor a tisztes temetésre. Másik szintén Patakról származó adat szerint a már emlegetett brebiri Melithek egyike György, még testvérének Melith Ferencnek is igényelte a pataki temetés jogát, holott az elhunyt nem tartozott a Pálóczi–Dobó–Csaholyi atyafisághoz. Az uradalom

akkori birtokosa, Dobó Ferenc nem is adott azonnal helyt a kérésnek. Ezt viszont a Melith rokonság szégyellhette, sőt az egykori levelek tanúsága szerint a jobb érzésű családtagokban rosszállást is kiváltott, mármint Melith György feltehetően erőszakos fellépése a pataki temetkezési jog mellett. Talán ez is hozzájárulhatott ahhoz, hogy bár az 1575-ben elhunyt Melith Ferenc temetésére Dobó Ferenc 1577-ben, tehát két évvel később engedélyt adott, ám a brebiri Melith család további nemzetségi temetkezőhelyét a szatmári birtokközpontjában lévő templomban, Csengerben alakítja ki.¹³

Kissé másfajta igényt jelez ugyanezen középkori időkből az előkelőknek azon törekvése, hogy az adott állam politikai vezetése, konkrétan az uralkodók által preferált temetkezőhelyekben keressenek maguknak szintén végső nyughelyet. Ismeretes a Mohács előtti időkből Székesfehérvár, illetve Nagyvárad székesegyházainak, illetve a katedrálisok körüli „cimiterium”-oknak ilyen jellegű funkciója. Valószínű, hogy a szokást erősítette az egyházi személyek gyakorlata, akik természetesen azon igyekeztek, hogy egykori egyházi szolgálatuk helyén kerüljenek megszentelt földbe, így a világiak számára már kevés hely jutott a templomban. A zsúfoltság egyik jele lehet az a Székesfehérvárról szóló híradás, hogy maga a nagy Mátyás király is a Nagyboldogasszony templomon quasi „kívül”, a székesegyház szentélyét meghosszabbítva kezdte építtetni halotti kápolnáját, ahová egyes adatok szerint már édesanyját, Szilágyi Erzsébetet is eltemettette. Ugyanakkor halála idejére ez a díszes kápolna még nem volt teljesen befejezve, s Tubero szerint csak egyszerűen a földbe temették.¹⁴

¹³ A hivatalhoz kötődő kegyúri jogra lásd Kovács A.: 1995, 43., illetve Bethlen Miklós: Élete leírása magától. In *Kemény János és Bethlen Miklós művei*. Budapest, Gondolat, 1980, 488. Míg Sárospatak templomához lásd Gervers-Molnár Vera: *Sárospataki síremlékek*. Budapest, 1983. 25–52. /Művészettörténeti Füzetek. 14. sz./ A pataki uradalommal kapcsolatos perre különösen 31–40., illetve a Melith-ügy 32–33. Más forrásokból tudjuk, hogy Melith György ragaszkodása a pataki kegyúri jogokhoz családjának mindképpen tanulságos lehetett. Őt magát 1575-ben temetik a csengeri református templomban. Lásd Feld István: *16. századi kastélyok Északkelet-Magyarországon*. Sárospatak, 2000, 35. A csengeri templom kriptáira lásd Czeglédy Ilona – Sedlmayr János: *A csengeri református templom. Magyar műemlékvédelem*. 1970. 79–94., illetve Komjáthy Attila: *Felső-Tisza vidéki templomok*. Budapest, 1983, 18–19.

Végül Ibrányiné Rákóczi Sára temetkezésére Gervers-Molnár: 1983. 51. Utóbbi 472 kapcsán fölvetődik az Ibrányi és Vay családok rokonságának kérdése is, hiszen mindkettő ugyanazon nemzetséghez tartozik. Megfontolandó, hogy ily módon akár II. Rákóczi Ferencnek a Vay Ádámmal való szoros, mondhatni baráti kapcsolata mögött esetleges rokoni szálak nem húzódnak e meg. Mindenesetre az egyik Ibrányi ezredes Rákóczi seregében. Birtoklás történeti adatok is mutatják, hogy a Vayak örökölnék az Ibrányiak után még 1600-as évek elején, mégpedig Golop kastélyát az Északkelet-magyarországi Rákóczi birtokok szomszédságában lásd Feld I.: 2000. 44–47.

¹⁴ Ludovicus Tubero: *Kortörténeti feljegyzések (Magyarország)*. Közreadja Blazovich László és Sz. Galántai Erzsébet. Szeged, 1994. 63–64. lásd még uo. 65. a távoli megemlékezések leírása; a Mátyás-féle székesfehérvári katedrális bővítésről legújabban lásd Búzás Gergely: A kései Mátyás-kor királyi

A török idők kezdetével az erdélyi állam viszonylatában ugyanezt a szerepet kezdte játszani Gyulafehérváron a korábbi püspöki székesegyház, akkor már református nagytemplom. Ezért rendelkezett például Kovacsóczy István, erdélyi kancellár 1591-ben a következőképpen: „Testemet mikor annak ideje leszen aggyák meg az ő anyjának a földnek. Az mely rakott sirt Fejérvárott a templomban csináltattam, kiben immár az szegény Anyámmal egynehányan feküsznek, oda tegyék...”¹⁵

Gyulafehérvár székesegyházának illetően szerepéről alapos feldolgozással rendelkezünk Entz Géza jóvoltából. Sőt a munkából még valamiféle sajátos, akár további értelmezést is kínáló, mondhatni „temetési földrajz” rekonstruálására is sor keríthető. Entz kutatásai szerint ugyanis Gyulafehérvár székesegyházának, a Szent Mihály-templomnak a korai, legelőkelőbb temetkezései az ún. Hunyadi család sírjai lehettek, amit kései leírások nyomán is a székesegyház kereszthajójában vélt felfedezni. Ám az egyháziak temetkezései, a régi idők óta szent iránynak számító északi, azaz a katedrális bal oldali oldalhajója melletti kápolna koszorúban manifesztálódtak, ilyen a híres Lászy-kápolna. Talán ezt a gyakorlatot folytathatták Izabella királynénak és János Zsigmondnak szintén a templom északi mellékhajójába történt temetésével.¹⁶

Ugyanakkor a protestáns erdélyi fejedelmek már a székesegyház déli oldalhajójában alakították ki nagyméretű szarkofágjaikat. A déli oldalnak a kegyúri viszonylatban is meghatározó szerepe lehetett. Egészen legkésőbbi időkig azt látjuk, hogy a régi eredetű kegyúri jogokat gyakorlók kegyúri „széke”, tulajdonképpen díszes padja szintén a templomhajó déli oldalán állott. Ilyen elhelyezést rekonstruálhatunk számos a töröktől megmenekedett területről, így Nyírbátorban a Báthoriak híres reneszánsz kegyúri padja – az új protestáns liturgia szerint is az északi oldalon maradó – szószékkel szemben, a déli oldalon, a déli bejáratától jobbra helyezkedik el (két ülőszékkel). Hasonló az elrendezés Szerencsen is, ahol Rákóczi Zsigmond egykori erdélyi fejedelemtől kezdve a család több tagja a szerencsi ún. vártemplomban a déli bejáratától jobbra készített föld alatti kriptában, szintén szemben a szószékkel nyert végső nyugovást. Ugyanezt láthatjuk más régi családok esetében is, így például Szatmárcsekében máig, ahol a Kölcseyek több száz éves kegyúri széke (két padosor) a családi címerrel díszítve szintén ugyanígy a déli oldalon, a szószékkel szemben és a déli bejáratától jobbra helyezkedik el. (NB. itteni temetkezésről régészeti feltárás hiányában nem tudunk! Bár egyes utalások szerint a Kölcseyek felhagyva egykori

építkezései és a késő-gótikus építészet stílusáramlatai Magyarországon. In *Architectura religioasa medievala din Transilvania. (Középkori egyházi építészet Erdélyben.)* Satu Mare, 1999, 146–148.

¹⁵ Radvánszky B.: III. k. 139.: „kőből csináltassanak kívül valami memoriat, csak ilyen iscriptioval.”

¹⁶ Entz Géza: 1957. 139–140.

nemzetiségi monostorukkal, az Árpád-kori Cégénnyel egy rajtuk elkövetett hatalmaskodás után Túrístvándiba temetkeznek.¹⁷⁾

A déli és északi oldal meghatározó szerepéről szemléletesen írt Herepei János a Házsongrádi temető sírkövei kapcsán. Itt a síron vízszintesen elhelyezett, koporsó alakúra faragott számos sírkő vizsgálatából azt derítette ki, hogy a sírba úgy temették el többek között a házastársakat, hogy a férfiak lehetőleg – kelet–nyugati tájóra tekintettel – jobb oldalra kerüljenek, míg a nők bal oldalra. Ha ezt rávetíti az égtájakra, akkor abból azt tudta kikövetkeztetni, hogy a faragott sírkőnek csak a déli vagy északi oldalára került a megboldogult emlékét megőrkítő felírás. Mégpedig szigorú rend szerint mindig a férfiaké a sírkő déli oldalára, azaz az előkelőbb jobb kéz felőli, a nőké pedig az északi oldalra. Erre alapítva már kopott feliratú sírkő esetén is a halott nemét mindig meg lehetett állapítani, még akár gyermekkorúak esetében is.¹⁸

Ugyanakkor az előbb már említett Almakerék, illetve Keresd templomába temetkező Apaffi és Bethlen családok (akik egymás távoli rokonai) az ismert korabeli feljegyzések szerint mindig a kegyúri templomaik egykori szentélyébe vagy a körüli részekbe és nem a templom déli oldalába temetkeztek. Ezekkel mintegy párhuzamosan, egészen a legutóbbi időkig Gyulafehérváron a templom bejárati kapuzata vagy pitvara alá is temetkeztek előkelő személyek, amely kapu alá temetkezés talán a legatavisztikusabb formákra vezethető vissza.

Érdemes megemlíteni a gyulafehérvári politikai temetés és a családi sírhely, azaz a kegyúri templom sajátos konkurenciáját Apaffi Mihály és felesége, Bornemissza Anna fent említett eltemetése kapcsán. Ez azzal a ténnyel volt összefüggésben, hogy a háborús időkben (éppen a törökellenes felszabadító háborúk idején vagyunk) nem volt biztonságos a Gyulafehérvárra temetés. Mikor az uralkodó pár elhunyt és a háborús idők még mindig nem szüntek, a fejedelmi tanács kénytelen volt Almakerék mellett dönteni.¹⁹

A háborús idők ilyen szempontból számos rendkívüli helyzetet szültek. Jó példa erre időben Thököly Imre és Zrínyi Ilona gyermekének esete is. Köztudott, hogy a romantikus nagy szerelem nyomán létrejött házasságkötés, nem bővelkedett gyer-

¹⁷ Luby Margit: 2002. 170.: „A főbejárattal szemben (értsd a déli kapu) van a szószék, alatta a papiszék. A főbejárattól jobbra a Kölcseyek magános széke.” Uo.: „A templom közepén, a papiszék és a Kölcsey család széke közötti térségen áll az úrasztala.” Lásd még Németh Péter: A középkori Szatmár megye települései a XV. század elejéig. – Asezarile comitatului medieval Satu Mare pana la inceputul secolului al XV-lea. Nyíregyháza, 2008. Cégénymonostora: 38–39.: „monasterii gloriose dei genitricis semperque virginis Mariae quod Kulchey comes iuxta fluviam Zamos fundavit (1181, 1288, 1366 évekből) ubi progenitores eorum sepulchrum habere dignoscuntur”, míg uo. Istvándi 120–121.

¹⁸ Herepei János: *A Házsongrádi temető régi sírkövei*. Budapest, 1988, 23–25.

¹⁹ Lukinich Imre: 1913. 30–33.; valamint Szádeczky Lajos: 1909. 185–202. A korábbi Almakerékre történő Apaffi temetkezésre mások is felhívtak lásd Kovács András: 1995. 42., aki Wesselényi Istvánt idézi: „több Apaffiaknak is vannak ott zászlóik.”

mekáldásban. Egyetlen közös gyermeküket Zrínyi Ilona, esküvőjük után egy esztendőre, éppen a felvidéki háborúk forgatagában, Lőcsén hozta világra, akit a Lőcsei-krónika szerint István névre kereszteltek. Ám, a krónika által István hercegnek nevezett Thököly gyermek, pár nappal születése után elhalálozott. A szülők valószínűleg a kialakulatlan politikai viszonyok miatt, rövid időn belül – a reggel meghalt gyermek számára már aznap este fáklafénynél és harangzúgás mellett – a lőcsei nagytemplomban megrendezik a temetést. A kis gyermeket a Thurzó család kriptájában temették el. Ehhez ugyanakkor magyarázatként hozzátehető, hogy Thököly Imre nagyanyja Thurzó leány volt, ily módon jogot formálhatott a Thurzó elődök Lőcsén lévő sírboltjába való temetkezéshez is.²⁰

Szintén a kegyúri jogokkal mutat összefüggést a főurak körében bőven a XVIII–XIX. századig élő szokás. E szerint a legrangosabb családok tagjai mindazon nagyobb birtokaikon, ahol kegyúri jogokkal rendelkeztek, de nem oda temetkeztek, maguknak emlékezetnek okáért szintén sírkövet állíttattak, illetve a család állított. Ezek a commemoratios sírkövek éppen abban különböznek a hagyományos, a földben lévő, s rendszerint téglával vagy kővel kifalazott sírokat lefedő kövektől, amely fedőlapokat azután be is süllyesztettek a templom járó szintjébe, hogy ezek a commemoratios kövek álló helyzetben, a templom falában kerültek rögzítésre, illetve végső elhelyezésre.

A szakirodalom máig nem tisztázta a régi, ún. szabad királyi városokban szintén meglévő gyakorlatot, amely különösen a felvidéki és erdélyi szász városokban virágzott. E városok főbírái többnyire a város főtemplomában nyerhettek végső nyugalomra. Ám a földben való eltemetésüktől függetlenül a templom falában is, mégpedig szintén álló helyzetben rögzítették síremléküket. Tehát ugyanazon nyugvóhelyen kétszer is maradandóan megörökítették emlékezetüket. Valószínűleg ez a tény nyel lehet összefüggésben, hogy a századok alatt a templomok legelőkelőbb helyei, a szentélyek, illetve az oltár körüli részek hamar megteltek sírokkal. Így egy idő után már csak a templom hajójában volt szabad, temetésre alkalmas hely. Ezek a commemoratios kövek viszont már rendszerint a szentély falában kerültek rögzítésre. Meglehet, hogy bizonyos egyházi szertartások alkalmával, főként az ún. körüljárás szentélyek esetén ezeknek esetleg különleges szerep is juthatott.²¹

²⁰ Hain Gáspár: *Szepességi avagy lőcsei krónika és évkönyv*. Szerk. Véber Károly. Budapest, Magvető, 1988, 460–461.; Uo. 171–172. az 1626. év januárjánál jegyezték fel, hogy: „E hó 12-én eltemették itt egy újonnan készített sírboltba őnagysága Thurzó Szaniszló grófot, Magyarország nádorát, aki az elmúlt év őszén halt meg Semptén. Az ő holttestén kívül két elhalt gyermekéét is idehozták külön koporsókban és melléje helyezték el.”

²¹ Hain Gáspár: 1988, 235. az 1652. évnél jegyzi fel Lőcse város egykori bírájáról, hogy: „November 21-én Hain Miklós úr, nürnbergi születésű volt bíró úr, szeretett édesapám, Istenben megboldogult, 49 éves korában, s e hó 25-én az egész város gyászatól kísérve a templomban szeretett édesanyja, Cramer Zsuzsanna mellé helyezték örök nyugalomra az orgona bolthajtása alá, ahogy azt sírfelirata mutatja.”

A TÁVOLBAN ELHUNYTA KÉSŐBBI HAZASZÁLLÍTÁSA, ILLETVE AZ ÚJRATEMETÉSEK SZOKÁSA

A középkorban elsősorban az uralkodók esetében jól dokumentált ez a szokás. Hogy csak a legnyilvánvalóbb példákat említsük: a források a mai ember számára hátborzongatóan, s mégis egyszerűnek ható tömörséggel számolnak be arról, hogy Barbarossa Frigyes német-római császár a keresztes háborúkban hirtelen elhalálózván, katonái miként szállították tovább.

Egyébként az Árpád-kori Magyarország is mutat fel nemegyszer királyi újratemetéseket. Legismertebb ezek közül Szent István és Szent László újratemetése, ami főként személyüknek a canonisatiójával, szentté avatásával függött össze. A mai kutatások feltételezik, hogy míg Szent Istvánt köztudottan Székesfehérvárott helyezik díszesebb sírba, addig Szent Lászlót valószínűleg ekkor vihették át az általa alapított Somogyvári monostorban lévő első nyughelyéről Váradra, a székesegyházba. Itteni, tehát váradi díszes sírjáról a korabeli jogi emlékek is gyakran beszélnek, hiszen a korai peres eljárásokban az egyik legfőbb bizonyítéknak számított a Szent László sírjára letett eskü.

Ettől látványosabb IV. Béla esete. Az öregedő uralkodó végrendekezve testét az esztergomi ferencesek (minoriták) templomába rendelte temetni. Bizáncból származó szokás, hogy a halálukat közeledni érző uralkodók, Bizánc császárai szerzetesi ruhát öltenek, s testük végső eltemetését is ilyen ruházatban rendelik. IV. Béla hasonlóképpen járt el. (Egyes források szerint korábban II. István, Könyves Kálmán fia is ekképpen cselekedett.) Ám a testet (ti. IV. Béláét) az esztergomi érsek is magának követelte, s kiásatta. A hosszas perlekedés végén, az esztergomi székesegyházban másodszor eltemetett uralkodót harmadszor is újratemették, pápai ítélet eredményeképpen a minoritáknál.²²

I. Jagelló Ulászló magyar király, a várnai csatában elesvén, ott ideiglenesen eltemették, majd a Jagelló család Krakkóba hazaszállítatva díszes temetés keretében búcsúzott el tőle. Hasonlóan járnak el a magyarok a Bécsben 1490 húsvétján hirtelen meghalt Mátyás királlyal is. Tubero dalmát apát krónikája szerint: „Mátyás halála után a magyarok előkelői, akik akkor Bécsben voltak, előre látván a háborút, amely a németek által bekövetkezett haladéktalanul összegyűltek a várban és Ausztria megtartásáról tanácskoztak... Ezeket határozván a király holttestét ... Fehérvárra, a királyok ősi székhelyére szállították.” Ugyanakkor a fehérvári temetési szertartást igen fényesre és díszesre tervezték, s így is vitték végbe, ám némely dolog beárnyékolta. Tubero apát írja, hogy a temetési szertartás előkelő résztvevői: „Ebben a rendben léptek be a Szűz templomába, ahol Szent István király fekszik több más királlyal együtt eltemetve, és ahol Mátyást 16 nappal előbb éjjel titkon oda szállítván

²² Az Esztergomi érsekek. Szerk. Beke Margit. Budapest, 2003, 117.

elhelyezték a csupasz földben, tudniillik nem adatott meg neki, hogy királyi sírba temessék, mivel síremléke még nem volt befejezve, amelyet még ugyan életében hatalmas költséggel és pompával kezdett építtetni.²³

Szintén a XV. század kiemelkedő uralkodója volt Merész Károly burgundi herceg. A svájciakkal és René lotaringiai herceggel folytatott harcában elesett 1476/77 fordulóján. A győztes René herceg a csatamezőn megkerestette Merész Károly holttestét, s a Nancyi Szent György-székesegyházban eltemettette. Merész Károlynak Habsburg unokája Szép Fülöp kérte a holttest kiadatását, de erre csak 1550-ben került sor, immár V. Károly német római császárnak, a burgundi herceg dédunokájának az ismételt kérésére. Hogy valami emlékezet Nancyban is maradjon, René herceg még 1505/1506-ban síremléket készíttetett Merész Károly számára, még amidőn a kiadatási tárgyalások elkezdődtek. Az újratemetés ezzel sajnos nem ért véget, mivel Nancyból először Luxemburgba vitték a maradványokat, majd 1553-ban Brugge-be, a Mária-templomba, ahol Merész Károly leánya Burgundiái Mária is el volt temetve, s itt közös sírba helyezték apát és lányát. E sírra emeltetett látványos síremléket II. Fülöp, az ükunoka, egyébként spanyol király, s emlék misét is rendelt, amit a források szerint egészen 1796-ig rendszeresen meg is tartottak.²⁴

Ha nem is ilyen hosszú ideig tartó kálvária, de jellegében hasonló II. Lajosé is. Ő nem a mohácsi mezőn esett el, így holttestének feltalálására a források szerint csak hosszas keresgélés után jutottak a király udvaroncái a Csele-patak környékén. Majd ezután látványos temetés keretében helyezteti végső nyugalomra Székesfehérváron Szapolyai János erdélyi vajda, a következő uralkodó, akit csak ezután koronáznak meg. II. Lajos fehérvári temetésének aktusában egyébként akár lengyel áthatást is lehetne látni, hiszen Siegfried Hüppe tudósítása szerint Lengyelországban kötelező szabály volt, hogy az új király megkoronázására csak az előd eltemetése után kerülhetett sor.²⁵ Így a Jagelló ház kihalását követően tudósít olyan esetekről is, amikor a szokás erőssége miatt, a pár évvel korábban már eltemetett uralkodót exhumálták, majd újratemették az új koronázás előtt. Ebben nyilván a hatalom valamiféle folyamatként való felfogását, illetve a korai idők jogfolytonosságát manifesztáló szokást láthatunk.

Az erdélyi fejedelmek esetében, ahogy már említettük, a Gyulafehérvár székesegyháza rögzül temetkezőhelyként. Amint II. Rákóczi György is apja temetésére szóló hivatkozó levelében szinte állandósult kifejezésként használja, hogy a temetés pedig, a gyulafehérvári nagytemplomban, a fejedelmek „szokott temető helyében léssen”.²⁶ Problémát csak azok az esetek okoztak, amikor a regnans fejedelem, mi-

²³ Ludovicus Tubero 1994. 63–64.

²⁴ Wemer Paravicini: *Merész Károly*. Budapest, 1989, 147–148.

²⁵ Hüppe Siegfried: *A lengyel alkotmány története*. Budapest, 1894, 143.

²⁶ E. O. E. X. k. 500/501.

vel csak nekik járt ki a fehérvári temetés, másutt haláloztak el. Ilyenkor temetésükről rendszeresen úgy történik gondoskodás, hogy a végső nyugalóhely a fehérvári nagytemplom legyen. Ilyen adatok már a Báthoriak korából fennmaradtak, többek között a csatában elesett Báthori András esetében. Hasonló történt Bocskai Istvánnal is, akit Kassán, a győztes 1604–1606-os hadjárata után ért utol a halál. Bocskai holttestének látványos Erdélybe szállításáról és a gyulafehérvári temetésről részletes leírások maradtak fenn.

Békésebb idők következtén Erdélyre, később nemigen merül fel meghalt fejedelemnek Fehérvárra szállítása. (NB. Bocskai utódai közül nem kerül Fehérvárra éppen lemondása miatt Báthori Gábor, Bethlen István, II. Rákóczi György, Barcsai Ákos.) A csatában elesett Kemény Jánost állítólag nővére vagy felesége temetteti el a háborús idők miatt a csatahely valamelyik közeli templomában. Apaffi Mihály családjának temetési történetét pedig már elmeséltük.²⁷

Döbbenetes viszont, s éppen a szokás erősségét mutatja a Rákóczi-szabadságharc alatt Erdélyben Nagyszebenbe szorult labanc párti főurak családitragédia-sorozata. A Rabutin generális által tulajdonképpen tisztos őrizetben tartott erdélyi főúri családok tagjai közül az ott tartózkodás majd egy évtizede alatt számosan meghalnak. Kitűnik közülük a gubernátor Bánffi György családja. Emberi megpróbáltatásaikat a gubernátor vejének, Wesselényi Istvánnak naplójából ismerjük. Számos halottját nem temetteti el Bánffi, hanem egy pincehelyiséget, egy „boltot”, ahogy a naplóró megjegyzi, kibérel a gubernátor, s itt gyűjti halottait a jobb idők és egy látványosabb, a családi temetkezőhelyre, a Kolozsvárott a Farkas utcában lévő Bánffi kriptába, tehát az ősökhez való temetés reményében. Szinte félelmetesen növekszik a halottak, ezen belül a Bánffi család halottainak száma, s végül maga a gubernátor is embe boltba kerül feleségével együtt. Későbbi feljegyzések szerint majd egy évtizeddel a Rákóczi-szabadságharc leverése után szervezi meg a Bánffi család a valóban látványos temetést az eredeti szándéknak megfelelően Kolozsvárott.

Sőt arra is akad példa, az egyik főúri kisgyermek esetében, hogy a gyászoló család ideiglenes temetést rendez, mégpedig „kölcsönként sírba”. Ugyanis a híres Haller család, amely eredetileg szász, Nagyszebenből való, ott a nagytemplomban rendelkezik saját kriptával, ún. „rakott sírral”. Wesselényi leírása szerint a Halierekkel rokon család megkéri a Haliereket, hogy átmenetileg engedjék meg a kisgyermeknek ideiglenesen az ő kriptájukba való elhelyezését, amit azok természetesen teljesítenek. Tehát látható, hogy főúri körökben tartotta legtovább magát a szokás, hogy a távolban elhunytat, akár hosszas várakozással járó gondokat is megkockáztatva, de mindenképpen a családi temetőhelybe igyekeztek eltemetni. Az azután más kérdés, és nehezen megválaszolható, hogy vajon a szokáshoz való ilyen erős kötődés összefüggésbe hozható-e a régi nomád múlttal. A pusztán ugyanis az a szokás, hogy

²⁷ Rác Lajos: *Főhatalom és kormányzás az Erdélyi Fejedelemségben*. Budapest, 1992, 49–50.

addig nem temették el az elhunytat, amíg a nemzetség valamennyi tagja meg nem érkezett, s quasi agnoscálta az elhunytat. Egyúttal pedig az az értelmezés is megengedhetőnek látszik, hogy ily módon az élők családjából együtt bocsátották el a megboldogultat a közös, s ezért feltehetően a túlvilágon is együtt lévő, elődök szellemei közé.²⁸

Előkelők esetében nem számított ritka dolognak, hogy a temetésbe, ahogy a szepesi esetről is láthattuk, sajnos még a politika is beleszóllhatott. Néhány emlékezetes példát ilyenről is megőriztek az elődök. Legfeltűnőbb talán az egykori erdélyi fejedelem, Báthori Gábor esete. Őt a saját hajdúi gyilkolják meg lemondása után Váradon. Az utód Bethlen Gábor lesz, ám a források szerint elsősorban felesége, Bethlen Gáborné Károlyi Zsuzsánnának Báthorira való haragja miatt egyelőre nem engedik meg a holttest eltemetetését. Úgyhogy, több mint egy évtizedig, csak Károlyi Zsuzsanna halála után ad parancsot Bethlen Gábor, a már hosszú évek óta Nyírbátor református templomában felravatalozott holttest eltemetetésére. Hasonlót sejtettek a régészek ifjabb Apaffi Mihály és felesége holttestével kapcsolatban is. Csak az 1700-as évek végén temethetik el őket az öreg Apaffi mellé a Bethlen család akkor élő tagjai.

Legalább ilyen érdekes, s időben is közeli István nádornak, az egykori József nádor legidősebb fiának, az utolsó nádornak az esete. Köztudott, hogy az 1848-as események következtében, így Jellasics támadásának elháríthatatlansága miatt is István nádor, bár teljhatalmú királyi helytartó, hirtelen itt hagyja Magyarországot, és a bécsi udvarhoz csatlakozik Innsbruckba. A szabadságharc leverése után Ferenc József a politikából félreállítja a kevésbé tehetséges unokatestvérét, aki élete végét, már betegen Dél-Franciaországban éli le. A legújabb kutatások feltételezése szerint, betegsége ellenére is, hirtelen bekövetkező halála mögött talán politikai okokat is sejteni lehetne. Különösen, hogy ez röviddel Ferenc József koronázása előtt történik. Holttestét hazahozzák Budára. Az utóbbi évek kutatásai hívták fel a figyelmet, hogy István nádort a Habsburg szokástól eltérően lezárt koporsóban hozták meg. Az őt szállító vonatszerelvényt pedig (a Kanizsát) úgy indították, hogy az éjfélre érjen a Déli pályaudvarra, s onnan csendben szállítják fel a várba, ahol másnap meg is történik a temetés, a magyar politikai elit részvétele nélkül. (NB. az mindenesetre lehet véletlen vagy fátum, hogy 1867 elején halt meg az esztergomi prímás-érsek Scitovszky, illetve István nádor is. Köztudott, hogy mindkettőjüknek, ha élnek, fontos szerep jutott volna – a magyar koronázási ordó szerint – Ferenc József megkoronázásában.²⁹)

²⁸ Wesselényi István: II. k. 1985. 683–693.

²⁹ Hankó Ildikó – Kiszely István: *A nádori kripta*. Budapest, 1990, 136–149.

A TÁVOLBAN ELHUNYTAKRÓL VALÓ MEGEMLÉKEZÉS

A magyar régiségben emlékezet tétetik bizonyos „testhalmok”-ról. Ez – időnként a források pontos említése nélkül – gyakran felbukkanó fogalom azon közös sírhelyekre vagy másképpen tömegsírokra utal, amelyekbe valamelyik nagyobb csata után temették el az elesetteket. Szórványos adatok az Alföldről szólnak ilyenekről, bár mindaddig, amíg régészeti feltárásuk meg nem történik, részletesebbet róluk nem tudhatunk. Néhányat mégis megemlítenénk. Szendrey Zsigmond a szatmári néprajzi kutatások egyik jeles ismerője még a két világháború között is számos helységről jegyezte le, hogy a határunkban lévő dombok némelyike tulajdonképpen halottakat őriz, tehát testhalom. Érdekes példái közül csak egy-kettő kerülhet helyhiány miatt említésre. Ezek különlegességét az adja, hogy jó néhány, ugyan szóbeli hagyomány alapján, de még az államalapítás előtti „pogány időkbe” vezet vissza. Így az Olcsvaapáti melletti Borchalmáról jegyezte le, hogy a helyiek szerint abban Árpád egyik jeles vezére Borc nyugszik katonáival. Ők nem tudtak belenyugodni a régi világ elmúltába, s az új keletkezésébe (valószínűleg a nyugati keresztény hit felvételéről van szó), s ezért Borc vezér a hozzá hűekkel beletemetkezett a dombba. Csak akkor jönnek elő, ha a „magyarnak örökre jóra fordul sorsa”. Hasonlót meséltek Nyírparasznyán a Kokodvári dombról az öregek. (NB. a krónikás hagyomány szerint a kereszténységet felvállalni szintén nem akaró Tonuzóba vagy Tonuzába besenyő vezér kíséretével szintén élve temetkezett el, de nem dombba, hanem az abádi révbe.)

Míg Krasznabéltek határában a Botahalmának nevezett domb már egy későbbi időszak, valamelyik tatárjárás emlékét őrzi. A helyiek a monda szerint a tatárok elől a dombra szorultak, s szekérvárat építettek a magyarok. A már majdnem győzedelmeskedő ostromló tatárok vezérét, Botát, a magyarok egy nyíllal szerencsésen eltalálták. A győzelem után a tatár vezért itt eltemették a korábbi várként szolgáló dombjuk, a Pénzes domb mellé, s a tatár vezér sírjára egy dombot hordtak a béketeleki. Ez a másik temetődomb a Botahalma. Kőszegremetén, egy szintén helyi monda szerint valamelyik Béla királyunk alussza örök álmát kincseivel együtt, s csak akkor fog előjönni, ha „a király, meg az urak is a nép javát akarják”. Állítólag erre Mátyás idejében tett is Béla király – a monda szerint – kísérletet, amit a dombon lévő nagy hasadás is mutat, de azután meggondolta magát.

Viszont szintén Szendrey írja Szatmár megye helynevei kapcsán, hogy: „Úgy tartják, hogy magyarok vagy tatárok tetemei felé emelt a kölcsei Bodóhalma, az istvándi Túrhatrókás, a jánki Halomhát, a gacsályi Bencehalma, a porcsalmi Törökhad, az erdődi Tatárdomb, a királydaróci Tatártemető, s a batizi Halomsor.” Nem lehetetlen, hogy mivel a tatárbetörés Erdélyben és Kelet-Magyarországban évszázadokon keresztül kisebb-nagyobb rendszerességgel megtörtént (a legutolsó 1717-ben), így a keleti népekkel vívott gyakori harcok segítettek az ország keleti részeiben az

ősrégi keleti szokás, az elhunytak fölé domb építés hagyományának szinte folyamatos fennmaradásában.³⁰

Szendrey kutatásainak helyességét a legutóbbi, az 1980-as évek Bihar vármegyei kutatásai is megerősítik. Az újabb kötetben is két helynévről állítják a helyi mondákat mesélők, hogy ott a török háborúban elesettek sírhalmát kell keresnünk. Így említik például a Csontás nevű határrészt Szalacs határában, vagy talán ez a jelentéstartalom bújhat meg Bályok határában a Sírmező nevű dűlőben, de ugyanerről szólnak Nagyszalontán. Itt a Testhalom emlékeztet a helyiek szerint a törökök és hajdúk egykori összecsapására, illetve a halom alá temetett elesettekre.³¹

Szintén ezen időszakkal függ össze Pethő Gergely híradása (Rövid magyar Krónika) 1611-ből. A Báthori Gábor erdélyi fejedelmet megtámadó kassai főkapitány, Forgách Zsigmond erdélyi hadjárataiban vereséget szenvedett. Ezután csapatait különböző részekre osztva próbálta azokat megmenekíteni. Amelyik „...része hadának Máramaroson által jöve, de rosszul jára, mert az oláhok ezeket felverék, megfoszták, és közzülek sokat levágának, kiknek egyben rakott testeket, most is Forgáts halmának híják”.³²

Fentiekhez köthető azon érdekes megfigyelés, hogy a nemzeti történelmünkben rögződött két nagy, óriási embervesztéssel járó csatavesztés, a muhi és a mohácsi a korban nem rendelkezett semmiféle emlékhellyel. A dolog azért is feltűnő, mert IV. Béla a tatárjárás után újjáépíti az országot, de a források hallgatnak róla, hogy Muhi határában bármiféle testhalom vagy más emlékeztető hely lett volna.

Bővebb már az írásos forrás is Mohács idejéből. E korból szóló híradás szerint, a csatavesztés után közismerten egy asszony, a közeli Siklós úrnője, Kanizsai Dorotytya temetteti el a halottakat. A háborús veszély miatt érthetően nem kerül sor semmiféle emlékeztetőhely kialakítására. Sőt az elesett király, II. Lajos holttestén kívül még az előkelők közül is csak néhány testének elszállításáról van hír, ami nyilván összefüggött az általános háborús rémületen túl, az augusztusi meleggel is. Meglepő, hogy bár Szapolyai János pár év múlva kénytelen éppen a mohácsi síkon hódolni Szulejmán szultán előtt, de a korábbi halottakról ekkor sincs az uralkodói találkozót leíró forrásban emlékeztet, holott igen korán, pár évvel Mohács után felbukkan már törvényszövegekben is az „ante cladem Mohaciensis” formula.

Ugyanakkor nem lehet kizárni, hogy a fent említett mintára esetleg „testhalomok”-at emelhettek ezen csatahelyek halottai fölé. Köztudott, hogy a pusztán a nagy kurgánok, tulajdonképpen az elhunyt vezető sírja fölé a temetésen résztvevők által összehordott földből összeálló sírdombok.

³⁰ Szendrey Zsigmond; *A szatmármegyei népszokás és hitvilága illetve: A szatmármegyei nép költészete. Mondák.* In *Szatmár, Ugocea és Bereg K. e. e. vármegyéek.* Szerk. Fábíán Sándor. Budapest, 1939, 342–351, 478–481.

³¹ *Bihari népmondák.* Közzéteszi: Faragó József – Fábíán Imre. Nagyvárad, Literátor, 2001, 38–45.

³² *Rövid magyar krónika.* Petthő Gergelytől. Kassa, 1753. Budapest, Dharma, 1993. 178–179.

A dolog érdekessége, hogy ennek mintegy párhuzamaként is említhető a magyar koronázási domb, a „Montículos regis”, aminek biztos létezéséről, mind Pozsonyból, mind a budai koronázások alkalmával a pesti oldalon létesítettekről tudunk, de hasonló lehetett Székesfehérváron is. A legutolsó 1916-os, már budapesti koronázás dombjának készítéséről részletesen beszámoltak az újságok is. Ezekből kiderül, hogy ősi szokásnak megfelelően valamennyi vármegyéből hoztak egy szekér földet a domb kialakítására, illetve építésére.

Ezen uralkodói domboknak a hatalommal való összefüggését mutatja a Szendrey Zsigmond által a Szatmár megyei Gencsen lejegyzett II. Rákóczi Ferenc korából származó adat is. A gencsiek (NB. kismemes falu volt) állítólag meg akarták mutatni a fejedelemnek, hogy jó kurucok. Ezért egyrészt mind beöltöztek katonának. Ugyanakkor: „...a falu végén egy dombot hordtak össze; az öregek sipkájukban, az asszonyok meg gyerekek kötővel hordták a földet, s erre egy cifra sátorot állítottak. Mikor aztán Rákóczi a falu felé közeledett, már ott várták a falu öregei és arra kérték tisztelje meg őket a sátorban és kóstolja meg az ő kalácsukat és borukat...”

A Szatmár megyei Gencs Rákóczi-dombjához hasonló keletkezésű a Bihar megyében Margitta alatt található Kecskéhát domb nevezetű kiemelkedés. Margittán az a monda járja, hogy utoljára itt volt Rákóczinak szállása, ott halt meg egy éjszákára. A helybéli adatközlő (1980-ból) szerint: „A Kecskéhát tövében elterülő völgyet Szállásnak nevezik ... (Rákóczi) emberei sapkájukban földet hordtak a völgykatlan közepére és az így keletkezett dombon készítettek neki nyughelyet... Az apám mutatta még... hogy itt volt Rákóczi fekhelye.”³³ Ezekből a kései hagyományokból is úgy látszik, hogy a keleti hatalomfelfogás szerint a kurgán az uralkodó hatalomgyakorlásának helye, de a kurgán (kunhalom vagy testhalom elnevezésekkel) egyúttal „sírboltja” is a vezérnek a halál után.

Ha a magyarsággal etnikailag vagy kulturálisan rokon népek ilyen irányú szokásait vizsgáljuk, akkor a fentiekkel ellentétes gyakorlatra bukkanunk. Finnugor népek köréből írja le K. Kovács László többször emlegetett munkája, hogy a távolban elhunyt, ott eltemetett, tehát így haza nem szállított halottról mégis szükségesnek tartották övéi a megemlékezést. Ilyenkor egy szabályos temetési rítust tartottak, mintha a halott teste valóságosan ott lenne, nyilván a megboldogult illetve a túlélők lelkének megnyugtatása végett. Sőt a formális temetés után ugyanúgy tort is tartottak, mint az egyébként szokás volt.

Ez az „utánzás” más temetéseknél is előfordul. Különösen híresek a legény-, illetve leánykorukba elhaltak temetése. Mivel házasulandó korban voltak, de a házasságkötés előtt haltak meg, közismert, hogy a család ilyenkor a temetés keretében egy tulajdonképpeni lakodalmat is tartott a tor során, mégpedig az ún. „halott lakodalmát”. Ezt két felfogás is elősegítette, illetve hitelesítette. Egyrészt Luby Margit gyűj-

³³ Luby Margit: *Népmondák Szabolcs-Szatmárból*. Debrecen, 1985, 17–18.

téséből tudjuk, hogy a XX. században már gyakran csak azért tartja meg a család a „halott lakodalmát”, hogy meg ne szólja őket a falu. Másrészt viszont a középkorból örökölt teológiai felfogás szerint, amit minden keresztyén felekezet csak tovább erősített, szimbolikusan minden meghalt egyúttal Krisztus „eszmei vagy szellemi jegyese”. Így a fiatal eltakarításakor elméletileg egy jegyespár találkozik.

Nem rendelkezünk adatokkal a Rákóczi-szabadságharc vagy az 1848-as szabadságharc halottai feletti korabeli nyilvános emlékeztételről. Nyilván a politikai helyzetből következőleg nem lehetett nyilvános emlékkel tisztelni egy-egy nagyobb csatátér halottai előtt. A 48-as emlékhelyek jóval későbbiek, azokat már a dualista korszak Magyarországára készítette, ahol más nagyobb megemlékezésekre is sor került éppen Kossuth és Rákóczi hazahozatala kapcsán. Ezen utóbbi újra temetések viszont a régi középkori rítus továbbélését jelentik, amit a fentiekben is elemeztünk.

Egészen más szituációt vetett fel az I. és a II. világháború. Ekkor történt meg, hogy ismét idegen földön tömegesen temettek el magyar halottakat. A visszaemlékezések, de az emlékhelyek csak lassan kezdtek kialakulni.

Később viszont (a húszas évek végétől) szinte minden helységben kötelességüknek érezték az emberek, hogy a távolban elhunyt hősi halottaikról látványosabban megemlékezzenek. Leggyakrabban a templom vagy a temetőkert szolgált erre a célra. Templomfalba illesztett kőtábla, amely az I. világháború halottait sorolja fel, számos van a mai Magyarország területén. Ez mind a templombelsőben, mind a külső falban egyaránt előfordul. Különös ebből a szempontból a Tarpáról való adatunk, ahol a református egyházközség új orgonát építtetett viszonylag későn, 1939-ben. A dokumentumok szerint ezt „Hősök orgonája”-ként szentelték fel szintén 1939-ben, mégpedig az I. világháborús halottakra emlékezve. Viszont további külön emlékműveket templomokban nemigen állítottak fel a fenti commemoratiós eszközökön túl.

Ugyanakkor egy-egy módosabb önkormányzat arra is sort kerített, hogy külön köztéri emlékművekben örökítse meg hőseiket. Ez szolgált alapul és mintául jóval később a II. világháborús hősök újabb időkben történt megörökítésére is. Ezen emlékművek is gyakran kerültek magába a templomokba, illetve templomkertben vagy egykor cimenteriumnak használt területen felállításra, ennyiben a régi szokás töredék elemeit máig őrzi.

A TEMETKEZÉSI RÍTUSOK

Figyelemre méltó, hogy a hazai szokás rendszerben egyes növényeknek, illetve fának is fontos szerep jut. Ezek adott esetben az elmúlás megszemélyesítői az etnográfia szerint, avagy éppen magát a halált is kifejezhetik. Ilyenként a fák közül a diófát említi már Ipolyi Arnold híres gyűjtése. A diófa szoros összefüggésben van az elmúlással. Külső használata napjainkig jelen van a magyar temetkezési hagyományban.

A diófából készített koporsó ma is a legelőkelőbbnek számít. Régen a fában gazdagabb vidékeken néha a fejfákat is ebből készítették. Még a XX. század első felében is feljegyezték azt az Alföld egyes részein élő szokást, hogy az idősödő ember időben gondoskodva „halálra valójáról”, egyúttal a fejfájának alkalmasnak tartott élő vagy már kivágott fát kiválasztja, s azt családjának szóban meghagyja, miszerint a „főtül való fa” abból készíttessék. (NB. erdélyi adatok szerint az ottani magyarság körében még a fenyőfának is valamiféle szerep jutott a haláleset kapcsán. Az ugyanis mindenképpen figyelemre méltó, hogy az erdélyi magyar falvakban, különösen a hegyesebb vidéken a frissen kiásott sírokat arra a pár órára is befödik, amíg a tényleges temetés megtörténik. Ezek a gallyak pedig, a szokás szerint csak fenyőfáról lehetnek, amit azután beleszórnak majd temetéskor a koporsóra, s csak utána lehet földdel betakarni. A szokás erősségére utal, s ezt még a Tiszaháton is megtalálta K. Kovács, hogy fenyőfa híján [más fát nem használnak] legalább a leendő padmaly deszkáival fedték be ideiglenesen a sírt.)³⁴

A magyar régiség első nagy ismertetője Ipolyi Arnold, ahogy fent említettük, a diófának a halállal való kapcsolatáról számos adatot közöl. A magyar népi szólások és néphit általa begyűjtött adatsora valóban megerősíti feltevéseit, miszerint talán egy ősi fatisztelet szivárgott volna át a diófával a legkésőbbi korokig, ellentétben az általa kazár eredetűnek tartott tölgyfatisztelettel. Külön szembetűnőek azon megjegyzései, hogy a diófát, ellentétben az összes gyümölcscsel, nem rázni kell az érett gyümölcsért, hanem verni szokás, mégpedig rudakkal. Sőt szerinte az őszi vásárokat e miatt gyakran „dióverő vásároknak nevezik”. Majd pedig a híres Szent Iván-napi tűzugrásnál mint varázsvessző jön elő a diófa, a mogyoróvesszővel együtt. A diófa gyakran kert végére kerül, mert nem terem meg alatta semmi, s örökké hús van a tövében. Így még érthetőbb a halállal való kapcsolata is. Több korabeli szólást feljegyzett Ipolyi: „nem diósdí már a játék” (tulajdonképpen halálán van az, illető), vagy „lába se jó másra csak diót hajítani” (szintén halál közeli állapotra alkalmazták), avagy: „akkor már diót dobálnak csontjaimmal”, végül: „a halál tengerében dióhéjban evez a boszorkány, s belőle veti áldozatát a tengerbe”. A „diófa – halál – gonosz dolog” gondolatsort más adatok is megerősítik. Német források szerint is – mondja Ipolyi – a diófa alá nem szabad menni rossz időben, mégpedig nemcsak villámcsapás lehetősége, illetve veszélye okán, hanem mert, ott „varjak, hollók és mindenféle gonosz lelkek tanyáznak”. „Minden diófa alatt halottak lakozhatnak”, tartja még a német néphit.³⁵

Csak halvány utalások találhatók a mogyoróbokrokknak, illetve vesszőnek az elmúlással kapcsolatos esetleges szerepéről. Fent jeleztük Ipolyi adatát, hogy a mogyoróvessző a dióval együtt varázsvesszőnek számít a Szent Iván-napi tűznél. A leg-

³⁴ K. Kovács László: *A kolozsvári Hóstátiak temetkezése*. Kolozsvár, 1944, 332–334.

³⁵ Ipolyi Arnold: *Magyar Mythologia*. Pest, 1854. (Békéscsaba, 1987) 250–251.

újabb, az erdélyi egykori Csík székben élők hiedelemvilágát gyűjtő, de mai kutatások szerinti adatokban a mogyorófa a nyárfával együtt jelenik meg, mint a bajelhárítás eszköze. Az ún. vízvetés szertartása szerint legszerencsésebb mogyorófát, esetleg nyarat parázssá égetni és a vízbe vetni, ami ha feljön a víz tetejére, jelzi, hogy a gyermek megrontott.³⁶ Egészen távoli sejtésként, még csak nem is párhuzamként jegyzem meg, hogy a magyar koronázási jogar, amely külső formájában egyedülálló Európában, eredeti készítésekor szintén a bajelhárítást szolgálhatta, különösen a tetején lévő ősi végtelen varázscsomóval. Ez közismert bajelhárító formát jelenthetett a híres gordiusi csomón át, az ázsiai sziklarajzok hasonló végtelen formájú kötőcsokrain keresztül vagy a Közép-Amerikában a maja kultúrában fellelt köböl faragott teknősbékák hátra rajzain fellelhető varázscsomóig.

Itt a bajelhárításra szolgál még a koronázási jogar gömbjén csüngő sok csilingelő láncos golyócska, ami a zajjütéssel riasztja el a gonoszt. Ugyanakkor ezt a hegyi kristályból készített háromoldalú koronázási jogar gömbjét az ötvösök szerint mogyorófa nyélre erősítették, amit azután aranyozott ezüst hüvellyel beburkoltak, illetve egy látványos sodrony mintával feldíszítették. A koronázási jogar, illetve annak hegyi kristály gömbje egyes feltételezések szerint a koronázási jelvények legrégebbi darabjai közé tartozik, s valószínűleg még az Árpádok honfoglalás kori kincstárából való, s maga a hegyi kristály is varázskőnek számít a keleti kultúrákban.

Tehát a magyar koronázási jogar mogyorófa nyele, a tetején található többi bajelhárító jelekkel, jelvényekkel együtt azt a célt szolgálhatta, hogy bár pogány kori elemek felhasználásával, de a koronázással legitimált új hatalmat, illetve annak gyakorlóját, az új uralkodót mindenféle ártalomtól megőrizték, ha kell még „varázsvesszővel” is. Messze vezetne témánktól annak taglalása, hogy az uralkodó ezen halvány nyomok szerint vajon „varázsvesszőivel” osztja e az igazságot? Ugyanígy feltárára várna a fenti fákkal kapcsolatos kultusz tükrében az uralkodók által a korai időkben rendszeresen nagy fák alatt tartott ítélkezés eszmei háttere. Itt tud vajon a hatalom birtokosa, aki a keleti felfogás szerint is népe közvetítője a szellemvilág alakjai és földi alattvalói között, kapcsolatot teremteni a szellemekkel, illetve a másik világ uraival? Nincs módunk foglalkozni más „halált hozó vagy halált jelző füvek” szerepével sem a magyar hiedelemvilágban.

Hasonlóan fontos szerep jut a régi magyar felfogásban az állatoknak is. A kutyának halált jelző szerepe olyannyira közismert, hogy nincs róla mit szólni. Azt viszont meg kell jegyezni, hogy a nomád régiségben az állatok kifolyó vérére tett eskünél az egyik leginkább használatos állat, így a kunoknál, a kutya volt. A legújabb honfoglalás kori sírokban Visegrád körül, tehát ember mellé temetett kutyacsontok kapcsán vetették fel a régészek, az általános ókori hagyomány elterjedtségét, illetve

³⁶ Vidák Tünde: A születés. In *Két csiki falu néphite a századvégen*. Szerk. Pócs Éva. Budapest, 2001.,114.

továbbélését, miszerint a kutya szimbolikus közvetítő az alvilág istenei és az élővilág között. Ugyanígy tartották számon Ipolyi szerint a kakukk madarat is. Olyan varázslás is ismert volt, hogy hajnalban érdemes kimenni, s oly fánál áldozni, ahol kakukk szokott lakni, mert a régi hit szerint, ahányat szól a kakukk, annyi esztendeig él, aki ezt hajnalban hallja. K. Kovács gyűjtése szerint szerepet kaphat a halál előre megjelentésében még a harkály is, s talán a szarka.³⁷

Ugyanakkor sajátosan kapcsolhatók mindezek egybe a sámánhittel. K. Kovács, a korabeli orosz kutatásokra hivatkozik, amelyek szerint például jakut földön, ha sámán hal meg, akkor annak koporsójára fejtől héját, míg lábától kakukk madár fából kifaragott képét szegzik fel. (Megjegyzendő, hogy a sámánokat az ősi szokás szerint ritkán temetik el, leggyakrabban elégetik.) Erre azért van szükség, mert ezen állatok azok, amelyek segítik a sámánt révülésében, illetve a lelkekkel való kapcsolatában. Ezt támasztja alá, hogy ehhez hasonlóan a két madár kifaragott alakját használják a sámánok életükben varázslásaik során.³⁸

Meg kell még emlékeznünk a temetés során a föld fokozott szerepéről. A keleti hagyomány kurgánjairól, illetve a hazai kunhalmokról már szóltunk. További fontos szerep juthatott még a halál bekövetkezte előtt is az anyaföldnek, amelyek jelzés értékükkel mintegy előrevetítik a bekövetkezendő elmúlást. Az egyes tájakon napjainkig is fennmaradt két különleges szokást kell megemlítenünk, amelyek ma már szinte atavisztikus jelentés tartalmat őriznek.

a) Az egyik már a középkorból adatolt szokás szerint, ha nehezen tud megszabadulni a földi lélettől a haldokló, azaz nehéz kínokat áll ki, akkor ágy lepedőjével kiemelik a fekvőhelyéről, és a földre helyezik. A tudósítások szerint pár perc múlva rendszeresen bekövetkezik az ekkor már várva várt, megváltást jelentő halál. Egy ismert korai forrás Hunyadi János haldoklását meséli el a nándorfehérvári csata után, megdöbrentő hasonlatossággal. A pestisben szenvedő hős katonához közelített a halál. Érezve halálának közelségét, így a forrás szerint Hunyadi maga kéri, hogy vigyék át az általa építtetett kápolnába meghalni. „Ott megparancsolta, hogy kiterített testtel, hanyatt fekvé helyezték el a földön.” Valóban, amint a kápolna szentélyének padlójára lefektetik a hőst, rövid idő múlva már halott. Hasonló szokásokat még az elmúlt évtizedben is rögzítettek a hazai néprajzosok.

b) A másik szokás szintén a haldokláshoz kapcsolódik. A haldokló ember portáját az Alföldön, különösen a Partiumban, szokás bizonyos megkülönböztetéssel is megjelölni, vagy netalán „feldíszíteni”. E hagyomány szerint, aminek töredékes nyomait még e században is többször fellelték etnográfusaink, a haldokló házának környékét, különösen pedig, annak udvarát friss sárga földdel vagy sárgás homokkal vastagon felhintették. Hogy azután ez szintén egy a halál bekövetkeztét sürgető má-

³⁷ Ipolyi A.: 1987. 247.; K. Kovács L.: 1944. 16–25.

³⁸ K. Kovács L.: 1944. 150–156.

gikus szertartás töredékes eleme-e, azaz „halál-büvölés”, vagy pedig egyszerűen csak a végső elmúlás nyughelyének, a sírfeneknek az előzetes megidézése vagy arra való emlékeztetés – valójában ma már csak nehezen fejthető meg. Ugyanakkor Debrecen középkori adatai szerint a már megholt ember udvarát hintették fel homokkal, jeléül a kezdődő temetésnek.

Más ún. „halálbüvölő” vagy siettető szertartást is feljegyzett K. Kovács, mégpedig Szeged környékéről. Ezen adatok szerint a nehezen haldoklóhoz énekes asszonyt hívtak, aki szentelt gyertyával imádkozott a megboldogulás mielőbbi bekövetkezéséért. Ha pedig ez sem segített, akkor valakit elszalajtottak, hogy húzassa meg a lélekharangot.³⁹

A halál bekövetkezte után a halott felkészítése a végső nagy útra rengeteg szokással körbefont eseménysor, amit itt részletesebben nem elemzünk. Számunkra csak az lehet a fontos, hogy a régi magyar pogány hitvilág szerint is úgy tűnik, létezhetett valami „másvilág”-gal kapcsolatos felfogás, ami némi kapcsolatot látszik mutatni az ősi életfa motívummal, aminek több emelete is van. Tehát leegyszerűsítve eleink is valamilyen módon hittek az elődöknek egy másik világban, legalább szellemekben való továbbélésben. Ezt a felfogást akaratlanul is megerősíthette a keresztyén felfogás is. Hiszen a szekszárdi ásatásoknál, ókeresztyén sírból, a késő római korból előkerült sírládjában a halott mellé helyezett csészén a következő felírás díszlik görög nyelven: „Áldozz a Pásztornak, igyál, s élni fogsz” (Szekszárdi Múzeum). Hasonlóan a pogány kultusz felfogása az is, ami a továbbélésre utal, hogy a koporsó az a halott háza, ezért kell mellé használati tárgyait elhelyezni.

Ugyanakkor a magyar pogány hit világának közismerten különös sajátossága, hogy a túlvilág szerintük az élő világ tükörképe. Ez azután a temetés rítusaiban, különösen a halott mellé tett tárgyak, illetve a halott öltözetének elkészítésében nyilvánul meg. Így K. Kovács László kutatásai szerint a temetést megelőzően, a koporsó lezárásánál kikötik vagy kibontják a halott ruhájának kötéseit, netalán gombjait kigombolják stb., hiszen e felfogás szerint csak így lesz „rendesen felöltözve”⁴⁰ a másvilágon. Később e szokás erőssége gyengül, de a nemesi társadalom köreiben még az 1700-as években is férfiember temetésekor annak kardját külön viszik a temetési menetben, s végül kettétörve helyezik el sírjában, mivel csak így lesz ép fegyvere odaát. Hasonlóan cselekszenek zászlójával is.

Igen tartalmas feldolgozások szólnak arról, hogy a temetkezési szertartások éppen ősrégi voltak miatt rengeteg információt őriztek meg nemcsak a régiség hiedelemvilágával, de a társadalom szerkezetével, sőt az ember státusával kapcsolatban is. Az egyik mindenképpen a nagycsalád igen régi, s ugyanakkor századokon át működő összetartó ereje. Akik az életben rokonok, azok a halálban is együvé temetettek.

³⁹ K. Kovács L.: 1944. 32–34.

⁴⁰ K. Kovács L.: 1944. 197. és köv.

Sőt az egyes vizsgálatok még azt is feltárták, hogy az adott település struktúrája is feltárható az adott temető rendszeréből. Ugyanis a faluszerkezet teljesen rekonstruálható, hiszen az egyes végek vagy szegek, avagy had lakói szintén együvé temetkeztek, mint ahogy az életben is egymás közelségében laktak.⁴¹

Ugyanakkor az iparosítás XIX. századi intenzív beindulásáig az adott személy társadalmi helyét is jelölte a temetés, a maga formásaival. Elegendő itt a színek atavisztikus szerepére utalnunk. Közismert Apor Péter tudósítása, hogy a fiatalokat zöldbe temették, illetve koporsójukat ilyen anyaggal húzták be, míg a nők általában fehéret kaptak ruházatban és külsőségeikben is, míg férfiembert, hacsak nem volt nagyon öreg veresben, míg öregség esetén feketében, illetve a ruházaton túl ilyen színű koporsóba is temették. (NB. Bethlen Gábor is úgy végrendelkezett, hogy őt veresbe temessék, gyászolják.) K. Kovács már egy árnyaltabb képet fest a színskáláról, így a fiatalok inkább kék (főleg a legénykéék), míg a leányok fehér, tulipános koporsót kaptak. Az öregek dió vagy tölgyfája pedig, ha idejében kivágták a fát, már szép vörösesbarnára érett, amit kortól és nemtől függően borítottak szövettel. Tehát, amint a való életben az előttünk álló személyről azonnal meg lehetett állapítani annak státusát és állapotát, úgy párhuzamosan tovább viselték azt halálukban is.

Ily módon a temetési szertartás bizonyos fontos szokásjogi elemekkel töltődik fel. Különösen igaz ez a mára már szépen gyarapodott azon kutatások fényében, amelyek a temetési szertartásban nem csak a rítusok eljárási elemeit vizsgálták. Így nyert különleges értelmet a K. Kovács által elindított, majd Tárkány Szűcs által beteljesített kutatás, amely például abban az egyszerűnek tűnő tényben, hogy miként állják körül a megboldogultat a gyászoló családtagok, tulajdonképpen egy a szokásjogban elevenen élő öröklési rendszert láttak. Külön érdekessége K. Kovács kutatásainak, hogy míg az ország jelentős részén egy egyenes ági öröklési rend figyelhető meg, tehát az örökhagyó és leszármazóinak öröklési joga. Addig például Tiszacsegén még rögzíteni tudta az ősrégi, ún. seniorátusi öröklési rendet, amikor apa után nem a fiai, hanem a nagybácsi áll az első örökösöt megillető helyen. Egyúttal a körülállási aktus fontos információkat ad többek között a nők családbeli helyzetére, így például a férjhez ment, tehát a családból immáron kivált, illetve az otthon lévő még hajadon leány jogi státusára is. (Tudniillik ilyenkor a még hajadon leány a körülállási rendjében megelőzi a nála idősebb, de már férjhez ment, tehát házasságkötésével hozományt kapott, azaz a családi vagyonból már részesült leányt, akinek így csak másodlagos öröklési joga lehet. Azaz csak annyiban és akkor lehet örökös a régi szokás szerint, amennyiben az előtte még öröklésre jogosultak kiesnek.)

Fentiekhez hasonlóan a régi felfogás jele, s szintén legtovább a nemesi társadalom őrzi meg, hogy a halott, illetve a lelke, amíg el nem temetik, tulajdonképpen közöttünk van. Valószínű, hogy ez a képzet indokolja a temetési menetekben a ha-

⁴¹ K. Kovács L.: 1944. 223–241., de különösen 231.

lott imágójának megjelenítését, azaz az elhunyt valamilyen módon való megszemélyesítését. Ez nálunk különösen a lovas temetés szokásának egészen az újkorigi való fennmaradásában nyilvánult meg. Nemesember temetésénél, a menetben feketébe öltözött, illetve az elhunyt kedvenc fegyvereit, vértjét, sisakját viselő lovas férfiak vonulnak fel, lehetőleg az elhunyt kedvenc lován. (Érdekesen jegyzi fel az 1700-as évek végéről Kazinczy Ferenc emlékiratában, hogy Biharban volt az egyik Péchy, rokon családbeli temetésén. Régi erdélyi módra temették a kedves rokont, írja Kazinczy, mert még vasba öltözött lovas is volt.) A fegyvereket gyakran azután a temetés helye felett az egyház falára függesztik a halotti zászlóval együtt, mintegy mementóként. Ugyanakkor a lovat odaajándékozzák a temetést végző egyháznak. Ez bár ősrégi pusztai szokás, ahogy erre K. Kovács László figyelmeztet, de a ló leölésének elhagyása után például a kirgizek is eleinte csak megnyírták sörényét, farkát az ilyen lónak, s azt ún. „özvegy lónak” hívták, de erre azután már senki nem ülhetett.

Az egykori lovas temetés maradványát látják abban a szokásban, hogy az ilyen kedvenc lovat vagy lovakat idővel az egyháznak ajándékozzák. A pusztán pedig, a lámaista, buddhista szerzeteseknek, míg keresztyén viszonyok között a temetését celebráló egyháznak. Érdekes, hogy a Károlyi családról szóló feljegyzés szerint (NB. honfoglalás kori nemzetség) ők még az 1900-as évek elején sem hozták vissza a halottat szállító lovakat, hanem odaajándékozták a családi sírboltot őrző Kaplony község általuk alapított szerzetesi egyházának. A szokás erősségére mutat, hogy amidőn az 1600-as évek közepén egy vallon származású kassai főkapitány itt nálunk meghalt, temetésekor kedvenc lovát Kassa székesegyházának oltára elé állították, majd a temetés befejeztével a templom északi kapuján kivezetvén, azt a kassai egyháznak adományozták.

Magáról a temetés helyéről már szoltunk a nemesi társadalom köreiből. Maga a temetőnyitás viszont a kutatások szerint szintén meghatározott rítusokkal körülvett cselekményekkel kezdődik. Az új temető meghatározása természetesen az egyik legfontosabb feladat, ami lehetőleg víz nem járta, tehát dombos helyen kell, hogy legyen. Erre a célra valóban jól megfeleltek a középkori cimetériumok, hiszen a templomokat lehetőleg szintén a környék legkiemelkedőbb, dombos helyére építették. Problémát nyilván a Mária Terézia, illetve II. Józsefhez köthető állami szabályozás jelentett, ami nyugati mintákra, egészségügyi okokra hivatkozva felszámolta a több száz éves szokást. Ekkor már az új temetőhely kiválasztása gyakran gondot okozott, különösen víz közeli helységekből. A nagyobb folyók mellett különösen figyeltek továbbra is arra, hogy az új temető dombos helyen legyen. Jó példa erre Szatmárcseke, a néprajzosok között eléggé közismert temetője, amit a kutatások szerint a Tisza egyik kanyarulatában lévő dombos helyen alakítottak ki, s a helybeliek szerint máig

gyakran csak Szigetnek nevezik. (Ez arra is utalhat, hogy árvizes időkben feltehetőleg csak csónakon juthattak el oda a temetkezők.⁴²)

A cimenteriumból kiszoruló köznép mellett, kezd megszűnni a templomba temetkezés szokása a nemesség körében is. Máig csak egyháziak különleges kiváltsághoz járulékosan él tovább. Mindez fellendíti a temető kápolnák és családi kripták építésének szokását, eleinte csak a nemesi származásúak, majd pedig a jobb módúak körében. Ugyanakkor arra is van adat, például a Kölcseyek köréből, hogy a sírboltot a tágas, megasott sírban téglával kifalazták, beboltozták, s az így kialakított „sírkamra” egyik végét be nem építve szabadon hagyták, azaz csak elföldelték, hogy oda újabb családtagok temetését tudják eszközölni.

Sajátos változat alakult ki az 1800-as évek elején Erdély keleti részén, néhány jórészt kismemes faluban. Itt a módosabb családok nem temetkeztek közös temetőbe, hanem a falusi birtokuk, gyakran a telek végén alakították ki kicsiny családi temetőjüket. A XX. századra a szokás abba maradt, ám eszmeiségében jól jelezhetik azt a gondolatot, amit már említettünk, hogy a birtokhatár szent, így az egykori ősök, elődök lelke, mintegy öröködi a birtokra avatatlanul betolakodókkal szemben.⁴³

Ugyanakkor a magyarsággal etnikailag vagy kulturálisan rokon népesség köréből szórványos adatok fennmaradtak temetőnyitás rítusaira. K. Kovács gyűjtéséből tudjuk, hogy a finnek és más északi népek körében a temetőbe legelőször eltemetett személy lesz a temető ura, gazdája, akit tiszteletben kell tartani. Sőt babonás szokások szerint éjfél tájban a templomban, lévén a cimenterium náluk a templom körül még tanácsot is lehetett kérni a temető gazdájától. Ettől ősbibnek tűnik az a mordvinnok közötti szokás, amely új temető kezdésekor két fából faragott bábut, egy férfit és egy nőt szimbolizáló fa alakot készítettek és ezeket eltemették. Ám az ottani felfogás szerint ők is a temető urai, gazdái lettek, akiket ezért megtiszteltek áldozatokkal. Nomád népek pusztai népek köréből szórványos adatok szerint olyan szokás is ismert volt, hogy új temető nyitásakor állatokat áldoztak, s földeltek el az első emberi halott eltemetése előtt. E sajátos áldozatokkal feltehetőleg, mintegy tisztelegni kívántak, az isteneknek, szellemeknek.

Ugyanakkor László Gyula és K. Kovács László is hangsúlyozzák, hogy a temetők mindenkor az adott község tükörképe kicsinyben. Mindezt elősegítette az a feltehetően régi szokásra visszamenő gyakorlat is, hogy új temető nyitásakor, többek között Tiszacsegén már előre megegyeztek maguk között a falubeli gazdák, azaz előre, faluban való lakásuknak megfelelően előre felosztották családok között a temetőt is. A szokásnak régiségére utaló adatokat talált Herepei János is Házsongárdon. Az 1500-as évek egyik pestisjárványának következtében a szokástól eltérően a városon kívül kezdett temetőbe, a korabeli feljegyzések szerint néminemű összevisszaság

⁴² Amadeo Boros: *Csónakutazás a halál után*. Fehérgyarmat, 2001, 93. és köv.

⁴³ K. Kovács L.: 1944. 341.

volt a városi előljáróság szerint, s csak több rendelete után tudta nehezen kialakítani a szabályos, a mai modernkornak megfelelő soros temetkezést. Ezen adatokban Herepei is a régi nagy családi temetkezések szokásának szívósságát látja, hiszen az elhunyt rokonokat a túlélő családtagok ha nem is egymás mellé, de legalább egymás közelébe igyekeztek temetni, mondhatjuk a város rendelkezéseinek ellenére is. Valószínűsíthető, hogy a falvakban is, midőn elrendelik egészségügyi okokból a XVIII. században a cimenteriumokban a templom mellől a falun kívülre való kitelepítését, hasonló problémák keletkezhetnek. A néprajz által ma már állandó szokásként számon tartott padmalyos temetkezések, illetve ezen belül is egy sírba több családtag temetése feltehetően hasonló okok miatt alakult ki.⁴⁴

Végül meg kell említeni a temetés idejét is. Valószínűsíthető, hogy a régiségben arra mindig délután, naplemente táján kerülhetett sor. Ezt több dolog is megerősíteni látszik. Egyrészt K. Kovács adatai szerint még a pusztán is az a felfogás uralkodott, hogy a halott addig itt lévő lelke a lemenő nap sugaraival könnyebben átjut a másvilágra. (Van olyan felfogás is, hogy a lélekmadár, talán a galamb hasonló szerepet tölthetett be.) Máig ez a magyar falvak általánosnak mondható szokása, hogy még téli időben, amikor pedig rövidek a napok, sem kezdenek el temetést a déli hangozás előtt.

Korábbi jogi hagyományaink is erősíteni látszanak ezt a szertartási rendet. Hajnik Imre jelzi, hogy Nagy Lajos király újraszabályozza a perdöntő bajvívásokat. E szabályok egyik legfontosabbika, hogy azokat sohasem lehetett máskor csak késő délután tartani, s az esti Angelusig be kellett fejezni vagy abbahagyni, tehát amikor leszállt a nap. Ugyanakkor szabályozásában azt is kikötötte, hogy a lemenő nap fényével szemben mindig az alperesnek kell állnia. Nyilván azt szolgálhatta ez a szabály, hogy egyrészt a felperes legyen kedvezőbb helyzetben, illetve halálos bajvívás esetén a megholt lelke még a sötétedés előtt az őt megillető helyre juthasson a nap-sugarak segítségével.

Herepei János nevezetes házsongárdi kutatásaiban jegyzi meg, hogy valószínűleg a legrégebb kultusz, a napkultusz emléke él tovább a temetési szertartásainkban, illetve szokásainkban. Hiszen a halottakat, akár cimenteriumba, tehát temetőkertbe, akár magába a templomba is temették, a test elhelyezése mindig kelet–nyugati tájolást követett. Ez pedig, azt szolgálta, hogy a keresztyén környezetben is bűvópataként tovább élő napkultusz szerint a majdani feltámadáskor a kelő nap kelthesse fel az elhunytat. Herepei szerint talán a „főtül való fa” állításának a szokása is erre lenne visszavezethető, hogy mintegy segítséget ad a napnak a megboldogult nyughelyének megtalálásában. Egyúttal ennek bizonyítékeként említi a kolozsvári szokást, hogy álló sírkövek esetén a szöveges rész mindig a keleti oldalra került. Hogy azután e

⁴⁴K. Kovács L.: 1944. 335. és köv. lásd még Ipolyi A.: 1987. 209–212.; 548. és köv., míg felhívja figyelmet Herepei J.: Budapest, 1988, 25.

korai napkultuszt miként rétegezi felül a finnugor hitvilágból eredeztethető túlvilág – megfordított világ képe, az mindmáig kiderítetlen. Pedig ez utóbbi is legalább olyan szívóssággal élt egészen szinte napjainkig, legalábbis az ép és összetört halottal viendő dolgok, a ruházat kibontása, vagy éppen a temetéseken a halott körülállási rendjében.⁴⁵

Az újabb néprajzi kutatásokban az elhunyt lelkének eltávozását elősegítő további elemeket is felbukkanni vélnek. Az utóbbi évtizedekben oly gyakran vizsgált szatmári fejfák, különösen Szatmárcseke csónak alakú fejfái kapcsán merült fel az ókori felfogással rokon párhuzam, hogy ez a csónak motívum akár a Kháron ladikja, akár nem, valószínűleg a túlvilágba való bejutás elősegítésének szimbóluma. Néprajzi kutatások megjegyzik, hogy a Keleten maradt finnugor népesség körében, vízközeiben ismert egyébként a csónakba temetkezés szokása. Sőt gyakran előfordul, hogy a csónak alakúra kivájt, egyébként kettéhasított fatörzs másik felét reáborítják az alsó részre, mintegy fedélül. Az tény, hogy a szatmári nép máig, nem csak Csekében, a hagyományos koporsót beborító külső vagy második koporsót gyakorta bárkának nevezi. Ez az elnevezés, az ott máig használatos csónak formára emlékeztető fejfákkal együtt valóban az ősi temetkezési szokások egyik különös, figyelemre méltó maradványa.

A fentiekben általunk vázolt temetési szokások rendszere több lényeges jellemzővel is rendelkezett. Egyrészt az egész népességet átfogó, megtartó erejénél fogva, bár az egyes társadalmi rétegek között a tehetőség függvényében kicsiny különbségeket is ismert, mégis egy egységes, a történeti Magyarország területén szinte mindenütt érvényesülő szokás, illetve jogi elemekkel is átszőtt s ily módon szokásjogi struktúrára volt. Másrészt megpróbáltuk felhívni a figyelmet, hogy az egységességet és maradandóságot nagyban megalapozta, hogy e szokásrendszer főbb szerkezeti elemei nemcsak más népekkel mutatnak rokonságot, hanem egyúttal e szokások régiségét is tanúsítják, ami legfőbb segítője volt a megmaradásának.

Am a történelem sajátos fintora, hogy a XIX–XX. század fordulójára beérő nagyfokú iparosítás, párosulva egy intenzív urbanizációval, nemkülönben az igazgatás látványos „államosításával”, pár évtized alatt együttesen szétörték azokat a hagyományos családi és más társadalmi struktúrákat, amelyek segítettek e szokásrendszernek ily feltűnően hosszú ideig való fennmaradásában. Ha éppen a XIX. század végén nem gyorsult volna fel a néprajz tudományának hazai művelése, napjainkra már csak az elődök töredékes hallomására lennénk utalva.

Úgy hisszük, hogy ezt az elmúló régi világot, ahol még a halálra is rákésültek az emberek, s ily módon bölcs belenyugvással fogadhatták azt, jól érzékelteti a kor miliójét sajátosan átérzően író Krúdy Gyula, akinek e kérdésről az alábbi szellemesnek tűnő megjegyzése volt: „A halál minden asztalnál megtalál.”

⁴⁵ Herepei J.: 1988. 26.